

6

માનવ-સંસાધન

પ્રવૃત્તિ

દરેક વિદ્યાર્થી પોતાના કુટુંબની વિશેષ માહિતી તૈયાર કરશે; જેમાં નામ, અભ્યાસ, ઉંમર, સ્ત્રી-પુરુષ, ધંધો (વ્યવસાય), પોતાના રહેઠાણની વિગત (સરનામું) હશે. સમગ્ર વર્ગખંડનું એકત્રીકરણ કરી તેને વિવિધ જૂથમાં વર્ગીકૃત કરી માહિતી તૈયાર કરવી. દા.ત., S.S.C. સુધી, HSC સુધી, ગ્રેજ્યુએટ, ગ્રેજ્યુએટથી વધુ વગેરે.

શું તમે જાણો છો ?

આપણે આખા વર્ગખંડની વિદ્યાર્થી દીઠ કુટુંબની માહિતી મેળવી તેમ સમગ્ર દેશની પણ આવી માનવવસતિ સંબંધી માહિતી નિયત સમયાંતરે મેળવવામાં આવે છે. તેના વિશે આજે આપણે જાણકારી મેળવીશું.

વસતિગણતરી શું છે ? શા માટે ?

‘કોઈ પણ દેશના અથવા કોઈ પણ વિસ્તારમાં વસતા લોકો વિશેની વિધિવત રૂપે માહિતી મેળવવી અને તેની નોંધણી કરવાની બાબતને વસતિગણતરી કહે છે,’ જે દર દસ વર્ષે કેન્દ્ર સરકારના આદેશથી કરવામાં આવે છે. જેને ‘સેન્સસ’ અથવા ‘જનગણના’ પણ કહેવાય છે.

આપણા દેશમાં પણ 2011માં છેલ્લે Census વસતિગણતરી કરવામાં આવી, જે આઝાદી મળ્યા પછીની સાતમી વખતની હતી. આ વખતે દેશના દરેક નાગરિકને યુનિક નંબર અને ઓળખપત્ર આપવાનું આયોજન પણ થયેલ છે, જે 2011ની વસતિગણતરીની વિશેષતા છે. દરેક ભારતીય નાગરિક તરીકે પોતાના કુટુંબની સાચી માહિતી આપી સહકાર આપવો આપણી ફરજ બને છે.

“માનવવસતિ એ દેશનું માનવધન છે.” કોઈ પણ દેશના વિકાસનો મોટો આધાર માનવ-સંસાધન પર છે.

આપણા દેશની વસતિની ગુણવત્તા જાણવા અને દેશના આર્થિક વિકાસનું આયોજન કરવાના હેતુથી વસતિ-ગણતરી કરાવવામાં આવે છે. દેશની વિકાસલક્ષી પંચવર્ષીય યોજનાઓ, ખોરાક, પાણી, રહેઠાણનું વ્યવસ્થાપન, ઉદ્યોગો, વીજળી, રોજગારી, શિક્ષણ અને સંરક્ષણ વિષયક આયોજન કરવાના ભાગ રૂપે પણ વસતિગણતરી કરવી જરૂરી બની રહે છે.

ભારતની વસતિ અંગેનો ખ્યાલ :

प्रवृत्ति

૨૦૧૧ની વસતિગણતરીના આધારે વિગત શોધીને લખો.

	પુ.	સ્ત્રી	કુલ
દેશ			
રાજ્ય			
જિલ્લો			
ગામ			

ગુણવત્તાવાળી માનવવસતિને માનવ-સંસાધન પણ કહેવાય. માનવશક્તિનું મૂલ્ય બૌદ્ધિકતા અને સાક્ષરતા પર રહેલું છે. દેશના વિકાસમાં પ્રતિભાવંત નાગરિકો જેવા કે, ડૉક્ટરો, કેળવણીકારો, એન્જિનિયરો, રમતવીરો, ઉદ્યોગપતિઓ, વેપારીઓ, ખેડૂતો, કલાકારો, કામદાર વર્ગોના લોકો તેમજ સમજદાર નાગરિક એ માનવશક્તિના સ્રોતરૂપે છે. આપણું યુવાધન અને બાળકો પણ આપણી માનવસંપત્તિ છે.

વસતિવૃદ્ધિ :

2001થી 2011ના દાયકા દરમિયાન ભારતીય વસતિમાં 18.1 કરોડ જેટલી જનસંખ્યાનો વધારો થયેલ છે, છતાં પણ વસતિવધારાનો દર ઘટ્યો છે, જે અગત્યની વાત છે. ઉપરાંત શિક્ષિત નાગરિકોની સંખ્યામાં વધારો થયો છે. 2001માં ભારતીય વસતિ 102.87 કરોડ જેટલી હતી જે 2011માં 121.01 કરોડ જેટલી થઈ છે.

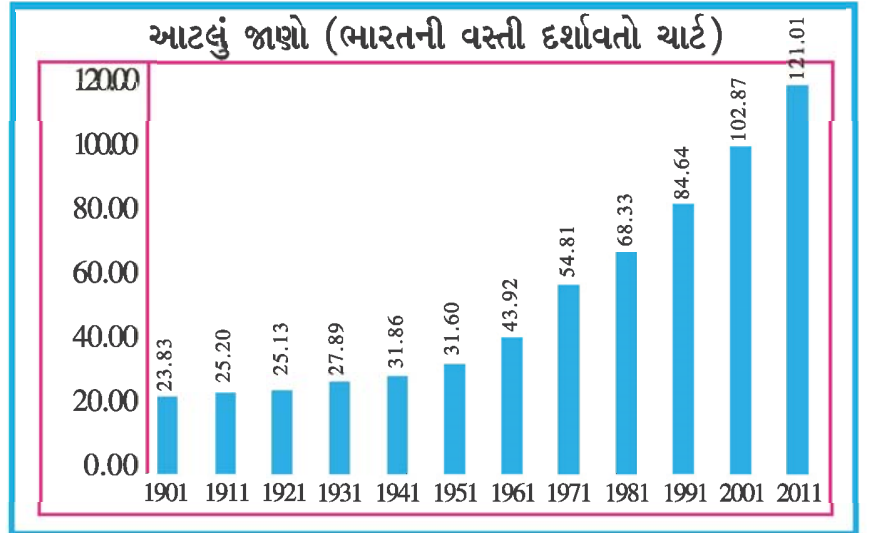
કેન્દ્ર સરકાર વસતિવધારાની બાબતે ચિંતિત હોઈ વિવિધ યોજનાઓ તથા નીતિ-નિયંત્રણોથી વસતિવધારાને અંકુશમાં લેવાના પ્રયાસો થાય છે. પરિણામે 1.7 % જેટલો વસતિવૃદ્ધિ દર નીચો ગયો છે.

વસતિવૃદ્ધિનાં કારણો :

જન્મ-મૃત્યુ દરની જેમ વસતિવૃદ્ધિ એ કુદરતી છે, પરંતુ વસતિવધારા અંગે કેટલાંક પરિબળો જવાબદાર છે; જેમાં અન્ય દેશમાંથી આવીને સ્થિર થતાં લોકો, ઉદ્યોગ-ધંધા, વ્યાપાર કે શિક્ષણ અર્થે થતું સ્થળાંતર કારણભૂત છે.

ભારતમાં છેલ્લી બે સદી દરમિયાન વસતિવધારાનો દર ઊંચો ગયો છે. પહેલાં વસતિવધારાનો દર નીચો હતો, કારણ કે બાળમૃત્યુનું પ્રમાણ વધુ હતું. કોલેરા, પ્લેગ, ક્ષય જેવા રોગોનું નિયંત્રણ ન હતું, દુષ્કાળ વખતે ભૂખમરાથી મૃત્યુ થતાં, તબીબી સારવાર અને દવાઓ પૂરતી ન હતી. સારા રસ્તાઓ કે ઝડપી પરિવહન ન હતું; તેથી સગર્ભા મહિલાનું મૃત્યુપ્રમાણ વધુ હતું. આવાં કારણોસર વસતિવધારો દેખાતો નહોતો.

આજે પરિસ્થિતિમાં ઘણો બદલાવ થયેલો છે. હાલમાં મોટે ભાગે પૂરતો અને પોષક આહાર મળી રહે છે. તબીબી સારવાર અને દવાઓથી ચેપી રોગોનું નિયંત્રણ થયેલ છે. સારા રસ્તાઓ, ઝડપી પરિવહન અને ઝડપી સંદેશાવ્યવહારની સુવિધાથી તાત્કાલિક સારવાર મળી જાય છે. કુદરતી આપત્તિ પહેલાંની ચેતવણી અને તેના પછીના વ્યવસ્થાપન થકી પુનઃવસન થતાં મૃત્યુદરમાં ઘટાડો જોવા મળેલ છે, જેથી વસતિવૃદ્ધિ જોવા મળે છે. ઉપર્યુક્ત પરિબળો ઉપરાંત માનવ-આયુષ્યમર્યાદામાં સુધારો થયેલો છે. 1920માં સરેરાશ આયુષ્ય 40/41 વરસ

આસપાસ હતું, જે આજે 63/64 વરસ આસપાસ થયેલ છે. ઉપરાંત કેટલાંક કારણોસર જન્મદરમાં ઘટાડો થયેલ નથી. જેમકે નિરક્ષરતા, અંધશ્રદ્ધા ને વહેમ, રૂઢિગત માન્યતાઓની પરંપરા, બાળલગ્ન, ગરીબી, વિધવા પુનઃલગ્ન, નાના કુટુંબની આદર્શ ભાવનાનો અભાવ જેવાં અનેક પરિબલોથી વસતિવધારો જોવા મળે છે.

વસતિવધારો થતાં કેટલીક વ્યવસ્થાપન બાબતની સમસ્યા પેદા થાય છે, જેમાં ખોરાક, પાણી, રહેઠાણ, પર્યાવરણનું પ્રદૂષણ, સંરક્ષણ, રોજગારી, ટ્રાફિક-નિયમન વગેરે જેને ઉકેલ અનેક યોજનાઓ, તકેદારીનાં પગલાં તથા કાયદાકીય જોગવાઈ પણ કરવી પડે છે.

આટલું જાણો

બાળલગ્ન પ્રતિબંધધારા મુજબ પુરુષની ઉંમર 21 વર્ષ અને સ્ત્રીની ઉંમર 18 વર્ષ લગ્ન માટે નક્કી થયેલ છે. તે પહેલાં લગ્ન કરવા એ ગુનો છે.

પ્રવૃત્તિ

આટલું અવશ્ય વિચારીએ જ... ચર્ચા કરો...

- (1) ‘ઓછાં બાળ, જય ગોપાળ.’ (2) ‘નાનું કુટુંબ, સુખી કુટુંબ.’

- દરેક કુટુંબ કે સમાજ માટે નાના કુટુંબની આદર્શ ભાવના છે કે કેમ ? તેની ચર્ચા કરી નોંધ તૈયાર કરાવો.
- સમાજમાં વ્યાપ્ત અંધશ્રદ્ધા, વહેમ, રૂઢિઓની પરંપરા, નિરક્ષરતા દૂર કરવા શું કરવું જોઈએ ? ચર્ચા કરાવી નોંધ તૈયાર કરાવો.

1901થી 2011 દરમિયાન ભારતીય જનસંખ્યાની સ્થિતિ જાણી અર્થઘટન કરો.

Census Years વર્ષ	Population કુલ જનસંખ્યા	Change in Population between Censuses વધારો/ઘટાડો	Per cent change between Censuses ટકાવારીમાં થયેલ ફેરફાર	Annual Growth Rate (per cent) વાર્ષિક વૃદ્ધિદર (ટકામાં)
1901	238,396,327	—	—	—
1911	252,093,390	13,697,063	5.8	0.6
1921	251,321,213	— 772,177	— 0.03	0
1931	278,977,238	27,656,025	11.0	1.0
1941	318,660,580	39,683,342	14.2	1.3
1951	316,088,090	42,427,510	13.3	1.3
1961	439,234,771	78,146,681	21.6	2.0
1971	548,159,652	108,924,881	24.8	2.2
1981	683,329,097	135,169,445	24.7	2.2
1991	846,421,039	163,091,942	23.9	2.2
2001	1,028,737,436	182,316,397	21.5	2.0
2011	1,210,193,422	181,455,986	17.6	1.6

- (1) કયા દાયકામાં વસતિમાં વધારો અને ઘટાડો થયેલ છે તે નોંધો.
- (2) કયા દાયકામાં સૌથી વધારે વસતિવધારો થયેલ છે ? શું કારણ હોઈ શકે ?
- (3) કયા દાયકામાં વસતિમાં ઘટાડો થયેલ છે ? શું કારણ હોઈ શકે ?
- (4) છેલ્લા દાયકાનો વૃદ્ધિદર ઘટવાના કયાં-કયાં કારણો હોઈ શકે ?

વસતિગીયતા :

કોઈપણ નિશ્ચિત વિસ્તારમાં વસવાટ કરતી જનસંખ્યાનું પ્રમાણ એ વસતિગીયતા છે, જેમાં દર ચોકિમીએ સરેરાશ જેટલા લોકોનો વસવાટ થાય, તેને વસતિગીયતા કહી શકાય. વસતિગીયતા એ ભૌગોલિક, સામાજિક અને આર્થિક સ્થિતિ સાથે સંકળાયેલ છે.

આટલું જાણો

પ્રાંત/દર	કુલ વસતિ (મિલિયન) 2008	સરેરાશ વૃદ્ધિ દર% (2005-10)	કુલ ઉત્પાદકતા દર (2007)	બાળ મૃત્યુદર (દર 1000 એ)	સરેરાશ આયુષ્ય વર્ષોમાં	
					પુરુષ	સ્ત્રી
સમગ્ર વિશ્વ	6,749.7	1.2	2.54	49	65.1	69.6
વિકસિત દેશો	1226.3	0.3	1.60	7	73.0	80.2
વિકાસશીલ દેશો	5523.4	1.4	2.73	54	63.8	67.4
ભારત	1186.2	1.5	2.78	54	63.3	66.6

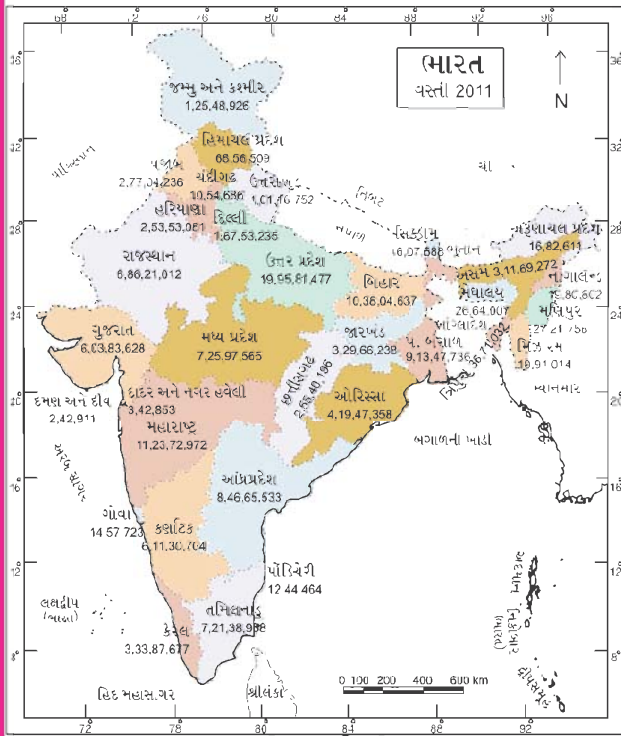
વસતિના કદની દૃષ્ટિએ અગ્રિમ દસ દેશો

ઈ.સ. 2008			ઈ.સ. 2050 (સંભવિત)		
ક્રમ	દેશ	વસતિ (મિલિયન)*	ક્રમ	દેશ	વસતિ (મિલિયન)
1	ચીન	1324.7	1	ભારત	1755.2
2	ભારત	1149.3	2	ચીન	1437.0
3	યુ.એસ.	304.5	3	યુ.એસ.	438.2
4	ઇન્ડોનેશિયા	239.9	4	ઇન્ડોનેશિયા	343.1
5	બ્રાઝિલ	195.1	5	પાકિસ્તાન	295.2
6	પાકિસ્તાન	172.8	6	નાઈજીરિયા	282.2
7	નાઈજીરિયા	148.1	7	બ્રાઝિલ	259.8
8	બાંગ્લાદેશ	147.3	8	બાંગ્લાદેશ	215.1
9	રશિયા	141.9	9	કોંગો, ડેમ ગણરાજ્ય	189.3
10	જાપાન	127.7	10	ફિલિપિન્સ	150.1

* 1. મિલિયન = 10 લાખ.

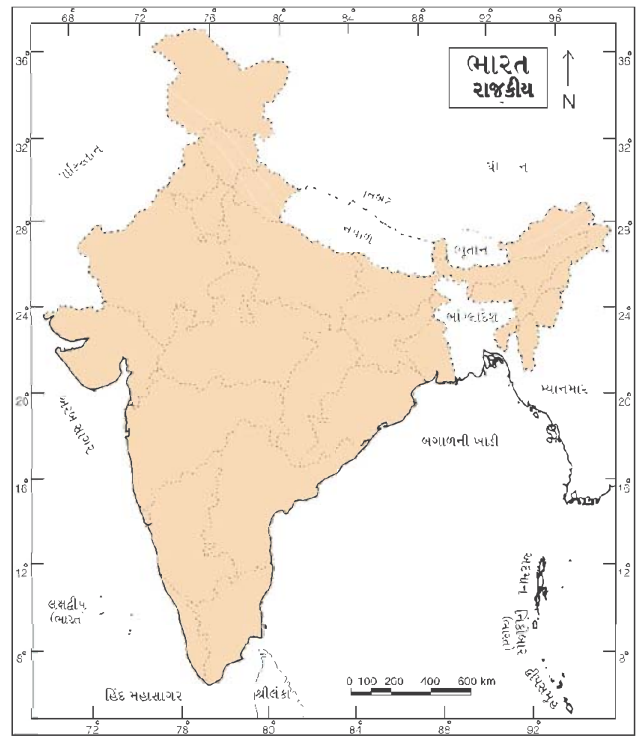
દુનિયાના બધા જ દેશોમાં વસતિનાં વિવિધ પ્રમાણ છે. આપણા દેશમાં પણ વિવિધ પ્રદેશો કે વિસ્તારમાં વસતિપ્રમાણ સરખું નથી. નદીકિનારાનાં મેદાનો, ઔદ્યોગિક વિસ્તારો, મુખત્રિકોણ પ્રદેશના ફળદ્રુપ વિસ્તારોમાં વસતિગીચતા જોવા મળે છે, જ્યારે પહાડી પ્રદેશો, રણપ્રદેશો કે વન્ય વિસ્તારોમાં જે-તે પ્રદેશની પ્રતિકૂળતાને કારણે વસતિગીચતા ઓછી હોય છે.

પ્રવૃત્તિ

6.1 ભારતની વસતિગીચતા

વસતિગીચતાનાં પાંચ મોટાં રાજ્યો અલગ રંગ પૂરી દર્શાવો.

6.2 ભારત રાજકીય

વસતિગીચતા પર અસર કરતાં પરિબળો :

વસતિગીચતા પર પર્યાવરણનાં વિવિધ પરિબળોની અસર થાય છે. જેમકે સ્થળની ઊંચાઈ, ઠંડી-ગરમીનું પ્રમાણ, આબોહવા, ભૂપૃષ્ઠ, પાકો, ખનિજો, પાણી, ઊર્જા અને તેની પ્રાપ્તિ ઉપરાંત પરિવહન, સંદેશાવ્યવહાર સુવિધા, શિક્ષણ, આરોગ્ય, ઔદ્યોગિકીકરણ, રોજગારીની તકો, શહેરીકરણ તેમજ અદ્યતન ટેકનોલોજીથી આર્થિક વિકાસવૃદ્ધિ પણ વસતિગીચતા સાથે સંકળાયેલ છે.

આટલું જાણીને તેનાં કારણો વિચારો :

વસતિમાં ટોપ 5 જિલ્લાઓ				
	જિલ્લા	પુરુષો	મહિલાઓ	કુલ
1	અમદાવાદ	37,83,050	34,21,150	72,04,200
2	સુરત	33,93,742	26,79,489	60,73,231
3	વડોદરા	21,58,229	20,07,339	41,65,568
4	રાજકોટ	19,75,131	18,24,639	37,99,770
5	બનાસકાંઠા	16,09,148	5,06,897	21,16,045

વસતિગીચતામાં ટોપ 5 જિલ્લાઓ		
ક્રમ	જિલ્લા	વસતિગીચતા (એક ચોકિમી પ્રમાણ)
1	સુરત	1376
2	અમદાવાદ	890
3	આણંદ	711
4	ગાંધીનગર	660
5	નવસારી	602

સૌથી વધારે વસતિ ધરાવતાં પાંચ રાજ્યો :

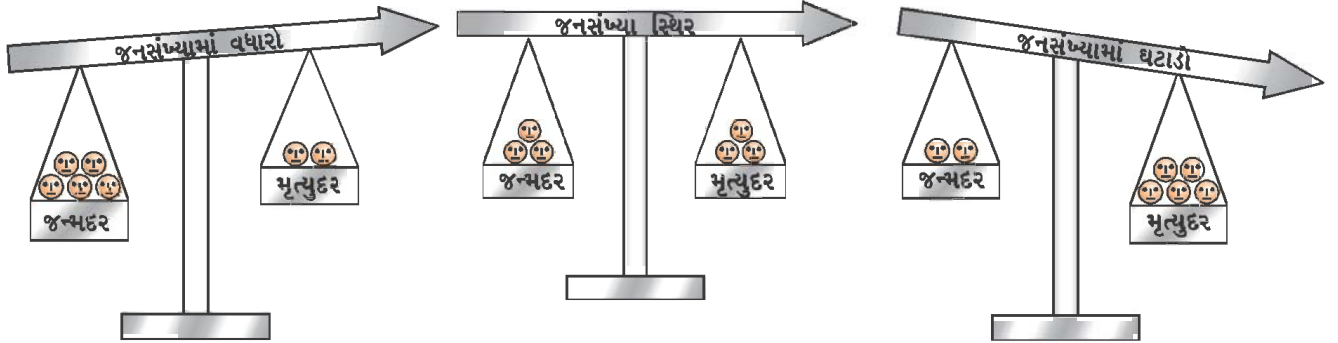
ઉત્તરપ્રદેશ, મહારાષ્ટ્ર, બિહાર, પ.બંગાળ, આંધ્રપ્રદેશ

સૌથી ઓછી વસતિ ધરાવતાં પાંચ રાજ્યો તથા કેન્દ્રશાસિત વિસ્તારો :

લક્ષદ્વીપ ટાપુઓ, દમણ અને દીવ, દાદરા અને નગરહવેલી, અંદમાન-નિકોબાર ટાપુ, સિક્કિમ

જન્મદર :

કોઈ પણ નિશ્ચિત વિસ્તારમાં દર હજારની વસતિએ, એક વરસ દરમિયાન જન્મતાં બાળકોની સંખ્યાને ‘જન્મદર’ કહેવામાં આવે છે. ભારતમાં છેલ્લા ઘણાં વરસોથી જન્મદરનું પ્રમાણ ઘટતું જાય છે. લોકો કુટુંબનિયોજન અપનાવતાં થયા છે. છતાં ગ્રામ્ય વિસ્તારમાં શિક્ષણનો અભાવ, આરોગ્યવિષયક સેવાનો અભાવ, ગરીબી, બેકારી, પરિવાર નિયમનની સમજનો અભાવ જોવા મળે છે એટલે જન્મદરનું પ્રમાણ ઊંચું રહે છે.

6.3 જન્મ-મૃત્યુદરની તુલના

મૃત્યુદર :

“કોઈ પણ નિશ્ચિત વિસ્તારમાં દર હજારની વસતિએ, એક વરસ દરમિયાન મૃત્યુ પામનાર સંખ્યાને ‘મૃત્યુદર’ કહેવામાં આવે છે.” જે જન્મે છે તેનું મૃત્યુ નિશ્ચિત છે જ. તેથી મૃત્યુદરને 0 (શૂન્ય) પર ન લાવી શકાય. છતાં સંશોધનો, તબીબી સારવાર, દવાઓ, રસીકરણ, રોગનિયંત્રણ, અદ્યતન ટેકનોલોજીથી મૃત્યુદર નીચે લાવી શકાય છે.

સ્થળાંતર :

“માનવવસતિ એક સ્થળેથી બીજા સ્થળે રહેઠાણ-બદલી કરે તેને સ્થળાંતર કહેવાય છે.” પોતાની આજીવિકા અને વિકાસ માટે માણસને વિવિધ પ્રવૃત્તિ કરવી પડે છે, જેમાંથી સામાજિક અને સાંસ્કૃતિક આવશ્યકતાઓ જન્મે છે. એટલે માનવી પોતાને અનુકૂળ સ્થળની પસંદગી કરી વસવાટ કરે છે અને સમયે-સમયે પરિવર્તન પણ કરતો રહે છે. જેમકે શિક્ષણ, વેપાર, ઉદ્યોગો, રોજગારી, વહિવટી જેવાં કારણોસર ગ્રામ્યવસતિ શહેર તરફ આકર્ષાય છે. હાલમાં ગુજરાતમાં 62 % વસતિ ગ્રામ્ય વિસ્તારમાં અને 38 % શહેરી વિસ્તારમાં વસવાટ કરે છે.

પ્રવૃત્તિ

- તમે રહેતા હોય તે વિસ્તારમાંથી લોકો વિદેશમાં જઈ સ્થિર થયેલા હોય, તે દેશોની યાદી બનાવો.
- ગુજરાતમાં અન્ય રાજ્યોમાંથી આવીને સ્થિર થયેલાં લોકોના રાજ્યોની યાદી બનાવો.

વસતિમાળખું :

“કુલ વસતિના વિવિધ જૂથમાં કરવામાં આવેલ વર્ગીકરણને વસતિમાળખું કહેવાય છે,” જેમાં સ્ત્રી-પુરુષનું જૂથ, વયકક્ષાજૂથ, સાક્ષરતાનું પ્રમાણજૂથ, ગ્રામ્ય-શહેરી વસતિજૂથ, ધાર્મિક અને ભાષાકીય જૂથ, વ્યાવસાયિક જૂથનો સમાવેશ થાય છે. વિવિધ જૂથ મુજબ જાણકારી પ્રાપ્ત કરવા વસતિમાળખું જાણવું જરૂરી છે.

વયજૂથ :

દેશની કુલ વસતિમાં બાળકો, પ્રૌઢો તથા વરિષ્ઠ નાગરિકોનો સમાવેશ થાય છે, જેને વયજૂથમાં વહેંચવામાં આવેલ છે.

બાળકોનું જૂથ	પ્રૌઢોનું જૂથ	વરિષ્ઠ નાગરિકોનું જૂથ
0 થી 14 વર્ષ સુધી	15થી 59 વર્ષ સુધી	59થી ઉપરની ઉંમરવાળા

આ ત્રણે જૂથમાં મુખ્ય તફાવત બાળકો અને વરિષ્ઠ નાગરિકોની વસતિમાં છે. કુલ વસતિનાં 3થી 4 % બાળકો હોય છે, જ્યારે વરિષ્ઠ નાગરિકો 7 % જેટલા છે. બાકીના પ્રૌઢો છે.

આટલું જાણો

જાપાનમાં વરિષ્ઠ નાગરિકોનું વયજૂથ પ્રમાણ ઊંચું છે.

ચાલો, એક પ્રોજેક્ટ કરીએ :

પ્રોજેક્ટ-વર્ક

તમે જે મહોલ્લા કે વિસ્તારમાં રહેતા હો તેમાંથી દશ પરિવારની વસતિગણતરી કરી સંખ્યા મેળવો અને તેમને વયજૂથમાં વહેંચો.

વિચારો

- ભારત વિસ્તારની રીતે દુનિયામાં સાતમા ક્રમે છે, તો ભારતથી વિસ્તારમાં મોટા છ દેશ કયા-કયા ?
- ગુજરાતમાં ક્યાં-ક્યાં પ્રાણીઓ અને પંખીઓની ગણતરી કરવામાં આવી છે ?
- ઉત્તર પ્રદેશ રાજ્યમાં શા માટે વધુ વસતિ છે ?
- સિક્કિમ રાજ્યમાં શા માટે ઓછી વસતિ છે ?
- તમારી શેરી કે સોસાયટીમાં વધુ સભ્યસંખ્યા અને ઓછી સભ્યસંખ્યા ધરાવતાં કુટુંબનું અવલોકન કરો. બંને પરિવારોમાં કઈ-કઈ સગવડ અને અગવડ પડે છે ? તે નોંધો.

સ્ત્રી-પુરુષ માળખું (જાતિ-પ્રમાણ)

જાતિપ્રમાણ એટલે દર હજાર પુરુષોએ સ્ત્રીઓનું પ્રમાણ, જેને જાતિ-પ્રમાણ (Sex-Ratio) પણ કહેવાય છે. 1951 પછીથી જાતિપ્રમાણ ક્રમશઃ ઘટતું જાય છે.

આટલું જાણો

2011ની વસતિગણતરી મુજબ સ્ત્રી-પુરુષોનું પ્રમાણ (Sex Ratio)

ક્રમ	દેશ/રાજ્ય	1000 પુરુષોએ સ્ત્રીઓનું પ્રમાણ
	ભારત	940
1	ગુજરાત	918
2	ઉત્તરપ્રદેશ	908
3	બિહાર	916
4	કેરલ	1084
5	પ. બંગાળ	947
6	જમ્મુ-કાશ્મીર	883
7	દિલ્હી	866
8	હરિયાણા	877
9	આસામ	954
10	આંદામાન-નિકોબાર	878

રેડ એલર્ટ !!!

અમરેલીમાં	987 સામે 964ની ચૌકાવનારી સંખ્યા જોવા મળી છે.
જૂનાગઢમાં	હજાર પુરુષે ત્રણ મહિલા ઘટી, 955ના સ્થાને 952 છે.
ભાવનગરમાં	હજાર પુરુષ સામે 937 હતી તે ઘટીને 931 થઈ છે.
રાજકોટમાં	930ના આંકડા સામે 924નો આંક પ્રાપ્ત થયો છે.
કચ્છમાં	ગંભીર પ્રમાણ છે. 942ની સામે માત્ર 907 મહિલા જણાઈ છે. 'બેટીબચાવો' આંદોલન શરૂ કરી ગુજરાત સરકારે ભૂણહત્યા સામે કડક પગલાં લેવાનું શરૂ કર્યું છે.

સાક્ષરતા :

કોઈ પણ દેશના વિકાસનો આધાર દેશના સાક્ષરતાપ્રમાણ પર રહેલો છે. સાક્ષરતા એ વસતિની ગુણવત્તા અને સામાજિક વિકાસને માપવાનો મહત્વનો માપદંડ છે અને દેશના આર્થિક વિકાસની ચાવી છે.

1991ની વસતિગણતરી વખતે સાક્ષરતાનો માપદંડ નક્કી થયેલ છે. તે મુજબ ‘6 વરસથી વધુ વયજૂથની કોઈ પણ વ્યક્તિ કોઈ પણ એક ભાષા વાંચી-લખી ને સમજી શકતી હોય તે સાક્ષર કે અક્ષરજ્ઞાન ધરાવતી વ્યક્તિ ગણાય છે.’ ભારતમાં સાક્ષરતાનું પ્રમાણ ક્રમશઃ વધતું જાય છે, જે સારી બાબત છે.

આટલું જાણો

વર્ષ	કુલ	પુરુષ	સ્ત્રી	ક્રમ	દેશ/રાજ્ય	કુલ સાક્ષરતા	પુરુષોનો સાક્ષરતા દર	સ્ત્રીઓનો સાક્ષરતા દર
1901	5.35	9.83	0.60					
1911	5.92	10.56	1.05	1.	ભારત	74.04	82.14	65.46
1921	7.16	12.21	1.81		રાજ્યો :			
1931	9.5	15.59	2.93	1.	કેરળ	93.91	96.02	91.98
1941	16.1	24.9	7.3	2.	તમિલનાડુ	80.33	86.81	73.86
1951	16.67	24.95	7.93	3.	ગુજરાત	79.31	87.23	70.73
1961	24.02	34.44	12.95	4.	પુડુચેરી	86.55	92.12	81.22
1971	29.45	39.45	18.69	5.	બિહાર	63.82	73.39	53.33
1981	36.23	46.89	24.82	6.	અરુણાચલ પ્રદેશ	66.95	73.69	59.57
1991	42.84	52.74	32.17	7.	રાજસ્થાન	67.06	80.51	58.66
2001	64.83	75.26	53.67	8.	દાદરા અને નગર હવેલી	77.65	86.46	65.93
2011	74.04	82.14	65.46					

આટલું જાણો

1991માં સાક્ષરતાનો માપદંડ નક્કી થયા મુજબ ભારતની કુલ વસતિમાંથી 0 થી 6 વર્ષની વયને બાદ કરતાં જે વસતિ રહે તેનો સાક્ષરતા દર કાઢવામાં આવતાં સાક્ષરતાના દરમાં વૃદ્ધિ જોવા મળે છે.

સાક્ષરતા : ટોચના 5 જિલ્લાઓ			
જિલ્લા	કુલ	પુરુષ	મહિલા
અમદાવાદ	86.65%	92.44%	80.29%
સુરત	86.65%	91.05%	81.02%
આણંદ	85.79%	93.23%	77.76%
ગાંધીનગર	85.73%	93.59%	77.37%
ખેડા	84.31%	93.40%	76.67%

પ્રશ્નોના જવાબ શોધો :

- (1) કયા રાજ્યની સાક્ષરતા સૌથી વધુ છે ?
- (2) કયા રાજ્યની સાક્ષરતા સૌથી ઓછી છે ?
- (3) ભારતના કુલ સ્ત્રી-પુરુષોની સાક્ષરતાનો દર કેટલો છે ?
- (4) ગુજરાતના કયા-કયા જિલ્લામાં સાક્ષરતાદર સમાન છે ?
- (5) ઓછો સાક્ષરતાદર હોવાનાં કયાં કારણો હોઈ શકે તે વિચારીને લખો.

વ્યાવસાયિક માળખું :

દેશની કુલ વસતિમાંથી વિવિધ વ્યવસાયમાં રોકાયેલા લોકોને વ્યવસાય જૂથમાં સમાવી શકાય. તેમાં (1) કામ કરનાર જૂથ (2) કામ નહીં કરનાર જૂથ એમ બે ભાગ પડે છે. દેશમાં ઝડપથી થતાં ઔદ્યોગિકીકરણથી કામ કરનાર જૂથ વધતું જાય છે.

વસતિમાં પરિવર્તન :

દેશની વસતિમાં બે પ્રકારનાં પરિવર્તન જોવા મળે છે :

(1) સંખ્યાત્મક પરિવર્તન : ક્યાંક વસતિમાં વધઘટ થતી જોવા મળે છે. વસતિવૃદ્ધિદર અને સ્થળાંતરને લીધે આમ થાય છે. ઉપરાંત ભૂમિહીન લોકોની સ્થિતિ, ઓછું જમીન પ્રમાણ, શહેરીકરણ તેમજ સામાજિક અને વહીવટી કારણોસર વસતિમાં વધઘટ થાય છે.

(2) ગુણાત્મક પરિવર્તન : ‘વ્યક્તિના વિચાર અને સ્વભાવ, રહેણીકરણી, જીવનશૈલીમાં આવતું પરિવર્તન એ ગુણાત્મક પરિવર્તન છે.’ તેની પાછળ ખંત, ઉદ્યમ, રાષ્ટ્રીય ભાવના, ઉત્સાહ, સાહસ વગેરે જવાબદાર કારણો છે. જેનાથી વ્યક્તિના વૈચારિક, સામાજિક, સાંસ્કૃતિક જીવનમાં કેટલાંક પરિવર્તનો થાય છે.

ધાર્મિકજૂથ : ભારત સર્વધર્મસમભાવ ધરાવતો દેશ છે. તેમાં દરેક ધર્મની પ્રજા વસે છે, જેમાં હિન્દુધર્મની પ્રજા સૌથી વધારે છે. ત્યાર પછી ક્રમશઃ ઈસ્લામ, ખ્રિસ્તી, શીખ, બૌદ્ધ, જૈન, જરથોસ્તીધર્મ પાળતા લોકો રહે છે.

ભાષાજૂથ : ભારત ઘણો વિશાળ અને વિવિધતા ધરાવતો દેશ છે. તેમાં અનેક ભાષાઓ અને બોલીઓ બોલાય છે. બંધારણ મુજબ હાલ 22 માન્ય ભાષાઓ છે. હિન્દી અને અંગ્રેજીને સત્તાવાર ભાષાનો દરજ્જો આપવામાં આવેલ છે. ભારતમાં ભાષાવાર રાજ્યોની રચના થયેલી છે.

પ્રવૃત્તિ

ભારતીય ચલણી નોટો પર છાપેલી માન્ય ભાષાઓ ગણી જુઓ. કેટલીક બાકીની માન્ય ભાષાઓ વિશે જાણો.

આરોગ્ય-જૂથ : ‘માનવીનું આરોગ્ય એટલે શારીરિક, માનસિક, આર્થિક, સામાજિક અને આધ્યાત્મિક તત્વો સાથેની સમૃદ્ધિને આરોગ્ય કહી શકાય.’ ઉત્તમ કક્ષાનું આરોગ્ય રાષ્ટ્રના વિકાસની પ્રક્રિયાને ઝડપી બનાવે છે.

વિચારો

- રાષ્ટ્રના વિકાસ માટે તંદુરસ્ત માનવવસતિનું યોગદાન મહત્વનું છે કે કેમ ? તેનું ચિંતન કરો.

રાષ્ટ્રીય વસતિનીતિ : દેશની વસતિ એ જ દેશની શક્તિ છે. માનવ-સંસાધન શિક્ષિત અને તાલીમબદ્ધ, તંદુરસ્ત ને શક્તિશાળી હશે, તો જ દેશનો વિકાસ થશે. માનવશક્તિનો ઉપયોગ દેશના વિકાસમાં પાયાનું કામ આપે છે. વિશ્વના હરણફાળ ભરતાં દેશો સાથે ઊભા રહેવા ને ગતિશીલતા લાવવા આપણે જાગૃત બનવું પડશે અને દેશની સમૃદ્ધિમાં માનવશક્તિના મૂલ્યને પ્રાધાન્ય આપવું પડશે. દેશના વિકાસને અવરોધતાં પરિબળોને નિયંત્રિત કરવાં પડશે. તેથી વસતિવિસ્ફોટનું નિયંત્રણ કરવા 1951થી નક્કી થયેલી વસતિનીતિને અસરકારક અમલમાં મૂકવી જ રહી.

વસતિનીતિના ભાગ રૂપેની યોજનાઓ જેવી કે પોષક આહાર-યોજના, માતા-શિશુસંભાળ ને સારવાર, સ્વચ્છ પાણી, શાળા આરોગ્ય-કાર્યક્રમ, બાળ-અધિકારોનું રક્ષણ જેવા અભિગમને વેગવાન બનાવવા પડશે. અને પંચવર્ષીય યોજનાઓમાં પણ વસતિનીતિને નજર સમક્ષ રાખીને બનાવવી પડે છે. આપણે તેમાં જાગૃત બની સહકાર આપી આપણું યોગ્ય પ્રદાન અદા કરવા કટિબદ્ધ બનીએ.

“સ્વસ્થ ભારત, સમૃદ્ધ ભારત.”

“શારીરિક-માનસિક સમૃદ્ધ નાગરિક એ જ સમૃદ્ધ દેશ.”

“ઓછાં બાળ, જય ગોપાળ.”

“હમ દો, હમારે દો.”

“નાનું કુટુંબ સુખી કુટુંબ.”

સ્વાધ્યાય

1. નીચેના પ્રશ્નોના ટૂંકમાં ઉત્તર આપો :

- (1) વસતિગણતરી શા માટે કરવામાં આવતી હશે ? તમારા વિચારો લખો.
- (2) વસતિવધારો કેમ ઝડપથી થતો રહે છે ? તે જણાવો.
- (3) જન્મદર અને મૃત્યુદર એટલે શું ?
- (4) વસતિગીચતાની વ્યાખ્યા લખો.
- (5) ‘સ્થળાંતરણ’ એટલે શું ?

2. નીચેના શબ્દોની સમજૂતી આપો :

- (1) સાક્ષરતા (2) વયજૂથ (3) વસતિમાળખું

3. નીચેના પ્રશ્નોના વિગતે ઉત્તર આપો.

- (1) ગુણાત્મક પરિવર્તન વિશે ટૂંકમાં માહિતી આપો.
(2) માનવ-સંસાધનને રાષ્ટ્રની મહત્વની મૂડી શા માટે ગણી શકાય ?

4. ખાલી જગ્યા પૂરો :

- (1) 2011ની વસતિગણતરી દરમિયાન ગીચતાનો દર નોંધાયેલ છે.
(2) વિશ્વમાં વસતિની દૃષ્ટિએ ભારત ક્રમે છે.
(3) ભારતમાં ધર્મ પાળનારની જનસંખ્યા વધુ છે.
(4) 2011ની વસતિગણતરી મુજબ ગુજરાતમાં જાતિપ્રમાણ છે.
(5) દુનિયાની કુલ વસતિના આશરે ટકા વસતિ ભારતમાં વસે છે.

વિદ્યાર્થીઓ માટે પ્રવૃત્તિ :

- (1) વસતિના વિસ્તરણ પર અસર કરતાં પરિબળોનો ચાર્ટર્સ બનાવો.
(2) ભારતમાં જાતિપ્રમાણ, સાક્ષરતાપ્રમાણ અને વસતિવૃદ્ધિ દર્શાવતો ગ્રાફ (આલેખ) તૈયાર કરો.
(3) સામયિકો કે વર્તમાનપત્રોનાં મંતવ્યો જેવાં કે સાક્ષરતા, બાળલગ્ન, વસતિને લગતી સમસ્યાઓ અંગેનાં લેખો, કાવ્યો, કાર્ટૂન્સ, અન્ય સાહિત્યિક માહિતી એકઠી કરી બુલેટિન પર દર્શાવો.
(4) વસતિવૃદ્ધિનાં કારણો-પરિબળો તથા વસતિગીચતા પર અસર કરતાં પરિબળોની ચર્ચા કરી નોંધ તૈયાર કરો.